

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА РЕЦЕПЦІЯ ВІЙНИ ЯК ЛЮДСЬКОГО ДОСВІДУ: ПРИКЛАД ОКУПАЦІЇ

Стаття фокусується на концептуалізації досвіду окупації на основі феноменологічних описів, запропонованих Морісом Мерло-Понті та Жаном-Полем Сартром. Філософські потенціали феноменологічної методології доведено на прикладі її використання у критичних дослідженнях війни, які переосмислюють це явище з перспективи людського досвіду, відкидаючи панівний підхід до війни як продовження політики іншими методами. Аналізуючи розвідки представника критичних досліджень війни Шейна Брайтона, оприямино феноменологічний потенціал робіт Карла фон Клаузевіца у контексті переосмислення війни як надлишку буття над знанням. Також продемонстровано як запропоноване Е. Левінасом розуміння війни застосовується у міждисциплінарних дослідженнях цього феномену задля розуміння того, який вплив має війна на життя людей. При цьому авторка проводить різницю між відсилкою до описів війни в творах літератури та феноменологічних роботах, яку робить Ш. Брайтон задля того аби зробити узагальнення про те, як війна переживається в досвіді та власне феноменологічними описами досвіду війни. Розгляд есеїв М. Мерло-Понті та Ж.-П. Сартра допомагає продемонструвати як феноменологічна методологія застосовується для опису безпосереднього досвіду війни, зокрема досвіду окупації. У статті показано, що феноменологічний підхід дозволяє не лише переосмислити війну як генеративну силу, як це робить Ш. Брайтон, але й концептуалізувати конкретні досвіди війни. Так, на прикладі описів життя під окупацією, запропонованих М. Мерло-Понті та Ж.-П. Сартром, показано, що досвід автентичного життя під окупацією можна концептуалізувати як досвід боротьби у лавах руху Опору. Здійснена розвідка дає змогу зробити висновок про необхідність застосування феноменології для досягнення власне людського розуміння війни, тобто розуміння її як явища, яке ставить людей перед вибором: рятувати власне життя як приватних осіб й жити ілюзорною свободою чи брати участь у русі Опору й жертвувати своїм життям у боротьбі за свободу всіх громадян. Отримані результати вказують на необхідність подальшого феноменологічного осмислення досвідів війни, яке залучатиме до аналізу не тільки досвід окупації, а й інші форми переживання війни.

Ключові слова: феноменологія, філософська антропологія, філософії війни, людина, досвід, війна.

У сучасній академічній філософії переважає теорія справедливої війни. Відповідно до неї війна є продовженням політики іншими методами. Перевагою цієї теорії є передовсім визнання необхідності протистояння збройній агресії. Важливо також, що в межах цієї теорії визначаються умови за яких застосування насилля є легітимним. Так, теоретики справедливої війни, як і інші моральні філософи, які займаються питаннями війни, міркують про умови, коли війна є морально виправданою як державна операція. Проте, залишається відкритим питання: якщо теоретикам справедливої війни ідеться про моральність ведення військових операцій, а жертвування життями цивільних задля досягнення певних військових цілей може вважатися моральним, якщо воно є «меншим злом», як тоді враховуються права людей, які опинилися під окупацією? Ба більше, про які права може йти мова, якщо у своїй аргументації теоретики справедливої війни не враховують індивідуальний досвід людей під час війни? Фактично кажучи, у теорії справедливої війни люди об'єктивуються та постають лише засобами ведення війни. Такий інструментальний підхід до війни та людей, які її переживають у своєму

безпосередньому досвіді, піддається критиці у новітніх критичних дослідженнях війни¹, автори яких звертаються до історії національних держав і феноменології. Вони тлумачать війну не як продовження політики, а як явище, що впливає на повсякденне життя людей [Edkins, 2019]. Представники цього напрямку намагаються визначити феномен війни передовсім в термінах людського досвіду. Для досягнення цього вони звертаються до феноменології як до джерела знань про безпосередній людський досвід, втілений у світі. Це спричинено тим, що саме феноменологія привела до «тілесного повороту», який розпочався у гуманітаристиці в середині XX століття і заснований на сприйнятті досвіду як основи знання. Поворотною в цьому плані стала «Феноменологія сприйняття» Моріса Мерло-Понті (1945), в якій тіло стало центром феноменологічних досліджень. Якщо феноменологічний підхід, запропонований Едмундом Гуссерлем, був спрямований на трансцендентного суб'єкта, М. Мерло-Понті ще більш наблизив філософські дослідження до самих речей, зосередившись на тілесності. Звичайно, у творах Е. Гуссерля тіло було присутнє не лише як об'єкт сприйняття, а й як втілення суб'єкта. Однак у «Ідеях II» (1913) він все ж таки стверджував, що люди розуміють себе насамперед не як тіла, а як свідоме *его*. Крім того, він підкреслював, що тіло не може впливати на сприйняття як один із об'єктів світу, який, як й усі інші об'єкти, формується у свідомості. Зі свого боку, М. Мерло-Понті показав, що тіло займає центральне місце в нашому сприйнятті. Тому саме в його доробку ми знаходимо феноменологічні описи безпосереднього досвіду війни, зокрема досвіду окупації. Натомість в роботах Е. Гуссерля, не дивлячись на те, що він мав безпосередній досвід життя під час Першої світової війни, описів такого досвіду ми не знаходимо.

В Україні дисбаланс між теорією справедливої війни та феноменологічним підходом є менш помітним, тому багато філософських досліджень останніх років присвячені досвіду війни та феноменологічному тлумаченню цього феномену. Так, від початку війни феноменолог Вахтанг Кебуладзе публікує різноманітні феноменологічні есеї про досвід українців на війні. Водночас у своїх наукових працях він досліджує феноменологію М. Шелера, зокрема його політичні та антропологічні погляди. В контексті аналізу війни важливою є його стаття про концепцію ресентименту у творчості М. Шелера, зокрема В. Кебуладзе доповнює опис російського ресентименту М. Шелером, який може прояснити, чому Росія розпочала війну в Україні [Кебуладзе, 2024]. Варто зазначити, що М. Шелеру приписують авторство концепції російського світу, яка широко використовується в сучасних українських дослідженнях деколонізації. Так, Михайло Бойченко працює над темою деколонізації, намагаючись зрозуміти, що саме українські науковці можуть протиставити «руському миру» з його пропагандою [Бойченко, 2024]. Окремо від згаданої феноменологічної школи стоїть ще один український феноменолог Володимир Приходько, який спирається насамперед на французьких феноменологів. Зокрема, у своїй роботі «Феномен війни» [Приходько, 2023] він, спираючись на французьку феноменологічну традицію, описує війну як таку, що спричиняє практику переховування.

У контексті сучасної російсько-української війни гостро постає потреба переосмислити класичні філософські підходи до війни, оскільки наявні норми міжнародного законодавства щодо війни, на жаль, не спрацьовують. До прикладу, ці норми не надають необхідних інструментів для припинення несправедливої влади окупантів на захоплених у ході війни територіях. При цьому сучасні філософські методології аналізу війни, зокрема різноманітні моральні теорії, також демонструють свою обмеженість. Зокрема, коли справа стосується таких наслідків війни, як окупація, дуже

¹ Критичні дослідження війни - сучасний міждисциплінарний підхід до війни як людського досвіду, який виник на основі критики розповсюджене розуміння війни як продовження політики іншими засобами. Цей підхід підтримують та використовують науковці та активісти, які об'єдналися у трансдисциплінарну спільноту та заснували у 2015 році журнал "Критичні дослідження війни". Серед спів-засновників варто виділити професорку Вітокрію Башам, яка досліджує війну на перетині феміністичних міжнародних відносин, критичної геополітики та міжнародної політичної соціології, а також професора Аарона Белкіна, який викадає науки про політику [Basham, Belkin, & Gifkins, 2015].

обмеженою виявляється теорія справедливої війни. Дослідження окупації, які здійснюють теоретики справедливої війни, обмежуються міркуваннями про те, за яких умов окупаційна влада може вважатися легітимною та чи є її дії морально виправданими [Schmelzle, 2019]. Таке розуміння окупації не враховує сприйняття та безпосередній досвід окупації її жертвами. Ба більше, серед представників цього підходу не має згоди щодо того, за яких умов окупацію, яка виникає внаслідок нападницької війни, можна вважати легітимною. Не працюють також й інші моральні теорії. Наприклад, етика дискурсу натикається на власне обмеження, оскільки передбачає переговори між жертвами та катями, але насправді це неможливо. На цьому, зокрема, наголошує український дослідник дискурсивної етики Анатолій Єрмоленко, який прямо полемізує з Юргеном Габермасом щодо відстоюваної останнім можливості вести перемовини з військовими противниками [Єрмоленко, 2022]. Ба більше, як теорія справедливої війни, так і дискурсивна етика позбавляють звичайних людей суб'єктності та не надають їхньому досвіду належного значення. Так, теоретики справедливої війни та дискурсивної етики надають суб'єктність лише державцям і полководцям, які ухвалюють рішення щодо певних військових дій і можуть вести перемовини щодо їх припинення виключно з рівними собі.

При цьому, як показує аналіз сучасних критичних досліджень війни, застосування феноменології допомагає змістити фокус із досліджень війни як політичного акту до дослідження війни як досвіду людей. Саме феноменологічні описи війни можуть розширити наше розуміння цього феномену як власне людського явища, в основі якого лежать досвіди бойових дій, життя в країні, в якій йде війна, а також досвіди біженців і життя в окупації. Вивчення досвіду життя в окупації є особливо значущим, оскільки воно демонструє неможливість застосування теорії справедливої війни як такої, адже остання легітимізує окупаційну владу, попри те, що люди, які перебувають під цією владою, її не обирають. Та чи дійсно феноменологія може допомогти поставити досвід цих людей у центр дослідження війни, щоб досягти розуміння війни як антропологічного феномену? Щоб відповісти на це запитання в статі буде продемонстровано як саме феноменологія застосовується у критичних дослідженнях війни для опису війни як безпосереднього людського досвіду, спираючись на роботи Шейна Брайтона. Останній використовує основні поняття з феноменології Емануеля Левінаса та Карла фон Клаузевіца (які описували власні досвіди війни) та чи застосовує він власне феноменологічний метод? Та як можна застосовувати феноменологію для опису досвідів війни, якщо сам не переживаєш цих досвідів? – Принаймні застосовувати так, як це робили Жан-Поль Сартр та Моріс Мерло-Понті у своїх роботах. На прикладі феноменологічних есе, у яких вони описували власний досвід життя в окупації, можна здійснити спробу концептуалізувати цей досвід.

Феноменологія: переосмислення феномену війни в критичних дослідженнях війни

Феноменологія надає таку методологію для опису досвіду війни, яка може мати велике значення для критичних досліджень війни, адже представники цієї дисципліни намагаються надати голос маргіналізованим групам, які відкинутим панівним розумінням війни як інструменту політики. Проте як саме феноменологія допомагає описати сам феномен війни? Це можна побачити на прикладі робіт Ш. Брайтон, автора розділу про критичні дослідження війни в «Routledge Handbook of Critical International Relations» [Edkins, 2019, pp. 129–142]. Цей дослідник посилається на феноменологію як на методологію, яку можна використовувати для критики сучасного розуміння війни в контексті аналізу міжнародних відносин. Основний недолік такого тлумачення війни, на його думку, полягає в тому, що, базуючись на досвіді мирних часів, воно суперечить реальному досвіду війни. Ш. Брайтон засновує свої ідеї на роботах Емануеля Левінаса та Карла фон Клаузевіца. Роботи останнього він називає органічно феноменологічними, адже «рефлексії щодо власного досвіду війни робить із таких як Клаузевіц «органічних феноменологів» [Brighton, 2011, p. 102]. У власному визначенні війни Ш. Брайтон

стверджує, що війна впливає на всі сфери життя. Так, у статті «Три тези щодо феноменології війни» [Brighton, 2011] він використовує феноменологію, щоб дослідити вплив війни на «життєсвіт». Останнім терміном у феноменологічній традиції позначають сферу безпосереднього досвіду людей, а Ш. Брайтон якраз зацікавлений у дослідженні того, яку шкоду безпосереднім досвідам чинить війна, а також того, чи люди сприймають війну як інтенційний об'єкт. На підтримку свого сприйняття феноменології як методології, яка забезпечує нове розуміння війни, він висуває низку тез.

По-перше, Ш. Брайтон стверджує, що саме феноменологія дозволяє подолати серйозні утруднення, які виникають, коли дослідники намагаються сформувати вичерпну теорію війни. Він розвиває цю тезу на основі праці К. фон Клаузевіца «Про війну» [Clausewitz, 1832]. Останній заявляв, що досвід війни є найбільш істотним обмеженням теорій війни, оскільки він показує, що результати будь-якої кампанії непередбачувані та ґрунтуються лише на постійно змінюваних гіпотезах. Ось чому К. фон Клаузевіц називав війну діяльністю, яка намагається оволодіти випадковістю і, відповідно, розгортається у постійному розриві між теорією та практикою [Clausewitz, 1984, p. 120]. Джерелом цього «розриву», на його думку, є насамперед природа людини, адже війну ведуть люди, фізичні зусилля яких обмежені. Крім того, ці обмеження залишаються до кінця невідомими, адже обмеженими є також ментальні здатності людей, які здебільшого не усвідомлюють цього розриву між тактикою і стратегією, які вони застосовують, та тим, як їхні тактичні та стратегічні задуми реалізуються за певних невідомих умов. К. фон Клаузевіц вважав, що такий розрив виникає тоді, коли, з одного боку, надії на конкретний результат не підлягають сумніву, а з іншого – не виправдовуються. Саме його описи війни надали Ш. Брайтону достатньо матеріалу для висновку про те, що як інтенційний об'єкт війну треба інтерпретувати як щось таке, що має надлишок буття і не може бути повністю пізнаним. Ба більше, у своїй пізнішій роботі Ш. Брайтон робить з цього наступний висновок, кажучи, що війна «є генеративною в тому сенсі, що результати бойових дій завжди перевищують наміри» [Edkins, 2019, p. 134]. Такого роду визначення стало можливим саме завдяки тому, що Ш. Брайтон звернув увагу на згадане вище визначення війни, яке надав ще К. фон Клаузевіц. Ба більше, описана ним генеративність війни також знаходить прояв у тому, яку кількість нових невідомих до цього досвідів вона генерує, а також у тому, скільки питань порушує перед людьми. Ця генеративність буде проаналізована далі на прикладі одного із досвідів війни, а саме – досвіду окупації.

Повертаючись до доробку К. фон Клаузевіца, важливо додати, що він прагнув створити систематичне розуміння війни, і загальновживане визначення війни як продовження політики іншими засобами є одним із визначень, які він надав. Водночас його праця містила ще принаймні три визначення війни та їхні основні характеристики, що дало змогу йому вхопити динамічний характер цього феномену. Перше визначення характеризує війну як акт сили, спрямований на те, щоб змусити ворога підкоритися волі переможця. При цьому К. фон Клаузевіц вважав, що війна як акт сили не є суто раціональною і включає також емоційну частину. Хоча війна й не виникає виключно через емоції, вона не має логічних обмежень для застосування сили, тож *ratio* у ситуаціях війни не бере верх над *emotio*. Виходячи з відмінності між своїми та чужими (друзями та ворогами), яку К. фон Клаузевіц заклав у перше визначення війни (як акту сили), він сформулював її друге – політичне – визначення. Якщо війну розглядати як протистояння держав, вона стає продовженням державної (національної) політики іншими засобами. Тут варто згадати проігнорований багатьма дослідниками факт, що К. фон Клаузевіц визначав політику як взаємодію уряду та людей, метою якої є узгодження всіх аспектів управління з цінностями та інтересами людей [Clausewitz, 1984, pp. 605-607]. З цього погляду війна поставала як інструмент національної політики, який допомагав виявляти політичну волю людей, але передбачалося, що це може робитися насильницькими методами. Проте цей людський вимір війни, тобто її співвідношення з волею народу та його інтересами, залишився поза увагою як теоретиків справедливої війни, так і дослідників у сфері

міжнародних відносин. Натомість вони передали всю владу щодо питань війни державцям. Що ж стосується К. фон Клаузевіца, для нього застосування війни або продовження політики військовими методами було раціональним, якщо воно реалізувало політичні цілі всієї нації, тобто враховувало, зокрема, й інтереси людей.

Важливо відзначити, що К. фон Клаузевіц також вбачав проблему в інструменталізації війни, оскільки за таких умов політики гублять її природу, зокрема обмеження, які вона накладає. Оскільки політика стурбована лише досягненням негайних наслідків, важливим балансувальним чинником виступає народ. Саме тому у своєму третьому визначенні війни – як такої, що ведеться арміями, оголошується державами та підтримується народом, – К. фон Клаузевіц окреслив власне ідеальне бачення ситуації, зазначивши, що війни в різні часи велися по-різному. Проте, починаючи з XVIII століття, для війни стало характерним залучення простих громадян, які допомагали і підтримували армію. Таке розташування сил, що залучало армію, державу та громадян, за К. фон Клаузевіцем, дозволяло залучити всю силу нації до боротьби у війні [Clausewitz, 1984, р. 592]. Але аби залучити цю силу, якраз і потрібно звертати увагу як на волю людей, так і на їх досвід під час війни. Проте ця воля та досвід ігноруються у сфері міжнародних відносин і теорії справедливої війни, що робить їх позбавленими особистого виміру. Точніше, в їхньому розумінні війни немає місця людині як суб'єкту. Лише державні діячі (передовсім – високопоставлені політики та командири) посідають позиції акторів та, відповідно, беруть на себе всю повноту рішень, тоді як громадяни та військовослужбовці залучаються лише до виконання таких рішень.

Друга теза щодо феноменології війни, висловлена Ш. Брайтоном, полягає в тому, що війна – це поле випадковості. Це означає, що жодна теорія не може передбачити суспільні зміни під час війни. Ш. Брайтон засновує цю тезу на праці «Тотальність і нескінченність» Е. Левінаса (1969), оскільки останній писав про досвід війни як підпорядкування людей невідомим силам, які усувають зв'язок зі «структурами значення, які визначали їх (людей – О. Амелеченко) у мир» [Brighton, 2011, р. 103]. Тож яким є досвід людей під час війни, якщо всі попередні значення не спрацьовують? Щоб відповісти на це запитання варто додати, що Е. Левінас пов'язував невідомі сили, яким підкоряються люди під час війни, з терміном тотальності, який тривалий час використовувався для позначення реальності в західній філософії. На його думку, ця тоталізуюча реальність оприявнюється під час війни, оскільки війна є тотальністю. Проте в основі цієї тотальності лежить нескінченність у формі «трансцендентності перед обличчям Іншого», оскільки співіснування з Іншим передуює формуванню суб'єктивності [Levinas, 1971, р. 24]. Спираючись на цю тезу, можна висувати, що в полі можливостей, яке відкривається у війні як випадковість, одна можливість постає як найбільш життєздатна – можливість миру у формі мирного співіснування з Іншим, яке завжди існувало до будь-якої тотальності, а отже, може існувати й після неї. Однак, Ш. Брайтон не бере до уваги цю позитивну можливість, яка відкривається у досвіді тотальності війни. Натомість він наголошує на необхідності описувати досвід війни феноменологічно, визнаючи, що цей специфічний досвід суперечить логіці мирних часів. Ба більше, у своїй третій тезі Ш. Брайтон стверджує, що саме феноменологія пропонує інструменти для дослідження війни як генеративної сили. Цю тезу можна підтримати, адже безпосередній досвід війни, якщо розглянути його як досвід потрясіння і як неспрацьовування тих структур, що панували за мирних часів, дійсно створює потребу, попри насильницьку атмосферу війни, все ж таки генерувати нові сенси та переосмислювати себе за нових – воєнних – обставин. Це феноменологічне переосмислення обставин війни розкриває глибоко особистий екзистенційний досвід, через який проходить кожна людина під час війни. Сам Ш. Брайтон, формулюючи цю тезу, не аналізує певні воєнні досвіди самостійно, а посиляється на запропонований Ганною Арендт аналіз досвіду визволення французького поета Рене Шара. Отже, можна стверджувати, що він не застосовує власне феноменологічної методології, а посиляється на наявні описи досвідів війни, які є

феноменологічними за власним характером (не дивлячись на те, чи написані вони феноменологами, чи є описами власного досвіду очевидців). Зі свого боку ми пропонуємо розглянути в цьому контексті автобіографічні есеї екзистенціалістів і феноменологів, які жили під час війни, адже це може бути більш плідним, оскільки вони пропонують саморефлексивні описи власних досвідів, тобто свідчення з перших уст, які можуть лягти в основу подальшої концептуалізації воєнних досвідів та опису війни як антропологічного феномену.

Феноменологія: опис досвіду окупації та його концептуалізація

Феноменологічні описи безпосередніх досвідів війни можна знайти в особистих щоденниках, мемуарах, філософських есеях і багатьох інших формах письма. Одним із таких досвідів, як вже зазначалося, є досвід окупації. Феноменологічні описи цього досвіду можна знайти, наприклад, в роботах Жана-Поля Сартра та Моріса Мерло-Понті. Всупереч тому, що Ж.-П. Сартра вважають перш за все представником екзистенціалізму, на нього також великий вплив справила феноменологія, і його опис окупації є прикладом застосування саме феноменологічного методу для опису безпосереднього досвіду. Так, Ж.-П. Сартр описав власний емоційний досвід перебування в окупованому Парижі в есеї «Париж під окупацією». Спочатку він вирізняв емоції, характерні для парижан під окупацією, зокрема жах, провину, сором, страх і відчуття знеособленості. Відчуття жаху Ж.-П. Сартр пов'язував із ворогом, чий погляд порушував приватність будинків мешканців, які постійно боялися, що вночі прийдуть гестапівці та заарештують їх. Однак цей ворог залишався абстрактним і знеособленим, ніби він існував у речах, які належали людям до того, як окупаційні сили звернули на них увагу. Таким чином, цей жах можна назвати екзистенційним, адже він співвідносився з самою природою життя – з його скінченністю.

Водночас Ж.-П. Сартр вважав, що мешканці окупованого Парижу відчували провину за те, що не змогли зробити правильний вибір в умовах окупації, оскільки всі зроблені ними вибори здавалися хибними насамперед коли це стосувалося взаємодії з солдатами окупаційних військ. Ж.-П. Сартр також згадував почуття сорому, яке люди відчували через те, що спочатку погодилися на умови окупації. Він також писав, що їм «соромно, що вони не розуміють цієї війни», адже, щоб зрозуміти її, їм треба було б воювати [Sartre, 2008, p. 125]. Хто ж міг зрозуміти війну? В умовах окупації, на думку Ж.-П. Сартра, це могли бути лише ті, хто долучався до руху Опору й таким чином воював проти окупаційної влади. Не дивлячись на те, що описані ним емоційні переживання були глибоко особистими, такий досвід як учать у русі Опору був спільним, тобто *спів-*переживанням. Таким чином, на його думку, люди могли жити автентичним життям, лише долучаючись до визвольної боротьби за колективне визволення. Також Ж.-П. Сартр зазначав, що люди боялись і відчували знеособлення, оскільки втрачали зв'язок з минулим і майбутнім. Зв'язок із минулим був втрачений, тому що за умов окупації зберегти колишні традиції та звички було неможливо. Так, ті хто залишився в Парижі, втратили роботу і здебільшого залишалися вдома, або, як це описував Ж.-П. Сартр, поблизу дому, тоді як раніше багатолюдне місто стало лякаюче порожнім. Цей страх, так само як і вищеописаний жах, стосувався смерті, яка оприявнювалась в умовах окупації як беззаперечна можливість присутня у зачинених крамницях та зниклих друзях і знайомих. Зв'язок із майбутнім був втрачений, оскільки люди більше не могли планувати своє життя. Ж.-П. Сартр вважав такий план (або, використовуючи екзистенціальну термінологію, – *проект*) необхідним для людського життя. Отже, єдиним способом врятувати людство, тобто врятувати його здатність створювати проекти, було приєднатися до руху Опору.

У своєму есеї «Живий Париж. Республіка мовчання», який Ж.-П. Сартр написав для журналу «Atlantic Monthly» у грудні 1944 року, він стверджував, що всі французи, аби не зрадити Опір, воліли б померти. Навіть зазнаючи тортур й переживаючи глибоку самотність у цих переживаннях, вони продовжували боротьбу з окупаційною владою, оскільки зберігали мовчання заради товаришів по Опору. Ж.-П. Сартр називав таку

витримку повною відповідальністю. Важливо зазначити, що він пов'язував автентичність із відчуттям свободи під час війни, яке було незрівнянним з іншими часами. Це відчуття свободи, на його думку, ґрунтувалося на розумінні смерті як «глибинного джерела людської реальності» [Sartre, 2008, р. 4]. Таким чином, не дивлячись на це розуміння власної смертності, яке ховалося у жаху окупації, парижани ризикували власним життям задля досягнення цілей Опору (тобто звільнення всіх французів з-під німецького гніту). Робили вони це саме тому, що їх смертність постала перед ними беззаперечною даністю життя.

Інший приклад феноменологічного опису досвіду окупації можна знайти в есеї Моріса Мерло-Понті «Війна почалася», що він написав у 1945 році. На відміну від Ж.-П. Сартра, він вважав життя під окупацією позбавленим свободи. Для цього було декілька причин. По-перше, М. Мерло-Понті мав інше тлумачення свободи – він вважав, що свобода може бути лише колективною, тому, поки одна людина поневолена, інші не можуть називати себе вільними. По-друге, він заявив, що свобода не існує без влади, тому, коли окупаційна влада поневолює людей, вони не можуть реалізувати свою свободу у світі. З його погляду, окупаційна влада ставила перед людьми вибір: підкоритися стану речей, який вони не обирали, чи протистояти йому. Обираючи перше вони тим самим визнавали легітимність окупаційного уряду й програвши Франції. Але таке упокорення не можна назвати вибором вільної особистості, оскільки люди були в'язнями у власній державі та заради виживання йшли на компроміс з окупантами. У зв'язку з цим М. Мерло-Понті вважав, що всі французи, незалежно від того, залишилися вони в окупації чи втекли від неї, були її співучасниками, оскільки будь-який стан речей не існує без згоди людей. Тільки смерть, на його думку, могла врятувати від співучасті у війні та окупації, адже кожен, хто вижив, обрав своє життя, а не щоденну боротьбу за свободу. Крім того, на думку М. Мерло-Понті, ті, хто вижили, створили «невелику схованку приватної свободи серед загального нещастя» [Merleau-Ponty, 2007, р. 48]. На нашу думку, саме цю рису виокремив як основну характеристику досвіду війни вітчизняний дослідник В. Приходько, коли описував досвід переховування у своїй статті «Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології» (2023). Але з роботи М. Мерло-Понті ми бачимо, що для того, щоб бути дійсно вільними, людям потрібно жити серед звільнених людей. Таким чином, така приватна свобода, яку М. Мерло-Понті описав як схованку, існувала лише у формі думок, а не реалізувалася у світі через дії. Тому ця свобода була абстрактною. Справжня свобода народжувалася у спільній боротьбі. Отже, відповідно до позиції М. Мерло-Понті, лише ті, хто загинув за рух Опору, могли вважатися вільними, адже беручи участь в опозиційній боротьбі, вони звільняли інших.

Ми бачимо, що позиція М. Мерло-Понті щодо руху Опору була більш суперечливою, ніж думка Ж.-П. Сартра. Це пов'язано з тим, що перший вважав, що Опір створив ілюзію, в якій «політика – це стосунки між людьми або між свідомостями» [Merleau-Ponty, 2007, р. 53]. Проте Опір окупації під час війни був непорівнянним із політикою мирних часів, адже не був інституціоналізованим і залежав від особистих стосунків, а тому поза окупованою Францією ця ілюзія була нежиттєздатною. З нашого погляду, для тих, хто був частиною Опору, особисте стало політичним, оскільки особисті стосунки та дії були основою цього історичного руху та його досягнень. В іншому випадку вони б залишилися спостерігачами історії, що творилася на їхніх очах. Таким чином, опис досвіду окупації, запропонований М. Мерло-Понті, можна використати, щоб дійти висновку, що війна потребує переховування, як це зробив В. Приходько [Приходько, 2023]. Проте таке розуміння війни зосереджується виключно на персональному вимірі та не включає ще один вимір досвіду – колективний. Саме колективний досвід боротьби доводить, що такий погляд на війну є обмеженим. В наведених вище описах боротьби у лавах руху Опору ми можемо побачити, що цей досвід війни має інтерсуб'єктивну цінність, адже дає людям можливість почуватися частиною більшої спільноти – громадянами. Саме це почуття може дати мету в житті тоді, коли усі проєкти неможливі. Попри те, що М. Мерло-Понті вважав, що під час окупації, аби залишитися вільним, треба померти, з

нашого погляду, здатність ризикувати життям заради свободи також може бути актом свободи. Адаже коли люди включаються у визвольну боротьбу, яку можна описати як співпереживання, сам їх досвід постає визвольним, оскільки це боротьба за свободу всіх.

Отже, спираючись на феноменологічні описи досвіду окупації для концептуалізації, можна стверджувати, що окупація є, з одного боку, глибоко особистим досвідом, і тому багато людей намагаються врятувати своє життя у переховуванні, але, з іншого боку, вона також є досвідом колективної боротьби. Відтак, на основі застосування феноменології в роботах М. Мерло-Понті та Ж.-П. Сартра можна вивести таке розуміння війни як антропологічного феномену: війна ставить людей перед складним питанням: їм потрібно вибрати, чи ризикувати своїм життям і життям своїх близьких, або ж зберегти абстрактну свободу і життя у прихованій домівці. З цього випливає необхідність подальших феноменологічних досліджень та описів інших досвідів війни (окрім розглянутого досвіду окупації), які зможуть доповнити розуміння війни, що запропоноване у цій статті.

Попри те, що в академічних дослідженнях війни досі домінує теорія справедливої війни, яка розглядає війну поза тим досвідом війни, який мають окремі люди, свій шлях у філософське осмислення війни торить також і феноменологія. Представники такої порівняно нової галузі в теорії міжнародних відносин, як критичні дослідження війни, долають звичне розуміння війни та намагаються переосмислити її з погляду людського досвіду. Їхній доробок свідчить, що феноменологія допомагає зрозуміти війну як власне антропологічний феномен. Так, Ш. Брайтон, один із провідних представників цього напрямку, посилається на філософію Е. Левінаса та його погляди на війну як таку, що компрометує людську суб'єктивність. Він також наводить аргументи, що дозволяють сприйняти міркування К. фон Клаузевіца про війну як феноменологічні, адже саме останній став піонером у сприйнятті цього явища як надлишку буття над знанням. У зв'язку з цим у статті проаналізовано три визначення війни, запропоновані К. фон Клаузевіцем, який звернув увагу на те, що у підтримці військових зусиль держави, визначальну роль відіграють громадяни. Таке розуміння війни відображає антропологічний вимір цього феномену, тоді як у юридичному визначенні війни як продовження політики іншими методами (що домінує у класичній моделі міжнародних відносин і теорії справедливої війни) цей вимір відсутній.

На основі аналізу описів безпосереднього досвіду окупації, наявних у феноменологічних есеях Ж. - П. Сартра та М. Мерло-Понті, у статті продемонстровано дієвість феноменологічної методології для опису безпосередніх досвідів війни. На прикладі описів досвіду окупації показано, що у загарбницьких війнах не може йтися про жодну легітимність окупаційної влади, адже вона сприймається як ворожа та несе життю окупованого народу одну лише загрозу. Тоді як теоретики справедливої війни у своїх дослідженнях окупації переймаються лише питанням справедливості, феноменологія допомагає подивитися на питання окупації крізь призму людського досвіду. Ба більше, надані феноменологами описи безпосереднього досвіду допомагають доповнити розуміння переживання війни як досвіду індивідуального переховування, яке запропонував В. Приходько. На основі аналізу феноменологічних описів досвіду життя в окупації показано, що персональному досвіду людей у формі переховування, у якому вони намагаються зберегти власне життя та абстрактну свободу, протиставляється досвід боротьби за колективну свободу, тобто реальну свободу, яка існує тоді, коли вільні всі інші. Ця готовність ризикувати власним життям заради загального блага та свободи була схарактеризована Ж.-П. Сартром як єдиний автентичний спосіб життя, доступний людям під час окупації. Ба більше, французький феноменолог вважав, що цей досвід і є досвідом свободи. Попри те, що М. Мерло-Понті не погоджувався з таким розумінням свободи, й вважав, що справді вільними були лише ті, хто загинув, у статті показано, що звільнення несе досвід долучення до Опору як такий. Свобода народжується саме у боротьбі за неї. Отже, на основі есеїв М. Мерло-Понті та Ж.-П. Сартра показано, що феноменологічні

описи досвіду окупації можуть допомогти нам антропологічно точніше зрозуміти війну як явище, яке ставить людей перед альтернативою: пожертвувати своїм життям у боротьбі за загальну свободу або врятуватися індивідуально та жити неавтентичним життям. Тож можна говорити про дві концепції, що узагальнюють досвід окупації: переховування та боротьбу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бойченко М. Основні напрями протидії «руському миру» в Україні: завдання деколонізації. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2024. № 29(2). С. 60–77. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-4>

Єрмоленко А. СПРОТИВ ЗАМІСТЬ ПЕРЕМОВИН: Відповідь українського філософа Анатолія Єрмоленка Юргену Габермасу. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 59–63. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/617>

Кебуладзе В. Концепція ресентименту Макса Шелера та її актуальність: ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ. *Філософська думка*. 2024. №2. С. 105–116. <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.105>

Приходько В. ФЕНОМЕН ВІЙНИ: ТОЧКА БАЧЕННЯ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 35-39. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/8-6/8>

Basham V. M., Belkin, A., & Gifkins, J. (2015). What is Critical Military Studies? *Critical Military Studies*, 1(1), 1–2. <https://doi.org/10.1080/23337486.2015.1006879>

Brighton S. (2011). Three Propositions on the Phenomenology of War. *International Political Sociology*, 5(1), 101-105. https://doi.org/10.1111/j.1749-5687.2011.00122_6.x

Clausewitz C. v. Howard, M., & Paret, P. (1984). *On war*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt7svzz>

Edkins J. (Ed.). (2019). *Routledge Handbook of Critical International Relations* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315692449>

Lévinas E. (1971). *Totalité et infini*. M. Nijhoff.

Merleau-Ponty M., Toadvine T., & Lawlor L. (2007). *The Merleau-Ponty Reader*. Northwestern University Press.

Sartre J.-P., & Turner C. (2008). *The aftermath of war (Situations III)*. Seagull Books.

Schmelzle C. (2019). The legitimacy of occupation authority: beyond just war theory. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 23(3), 392–413. <https://doi.org/10.1080/13698230.2019.1565721>.

Амельченко Олександра Євгеніївна

аспірантка кафедри філософії та релігієзнавства

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

вул. Сковороди 2, Київ 04070, Україна

E-mail: oleksandra.amelchenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6707-1538>

Стаття надійшла до редакції: 30.03.2025

Схвалено до друку: 06.05.2025

PHENOMENOLOGICAL RECEPTION OF WAR AS A HUMAN EXPERIENCE: THE EXAMPLE OF OCCUPATION

Amelchenko Oleksandra Ye.

PhD Student of the Department of Philosophy and Religious Studies

National University of Kyiv-Mohyla Academy

2 Skovorody vul., Kyiv 04070, Ukraine

E-mail: oleksandra.amelchenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6707-1538>

ABSTRACT

The article focuses on the conceptualization of the experience of occupation based on the phenomenological descriptions of life under occupation proposed by Maurice Merleau-Ponty and Jean-Paul Sartre. The philosophical potential of the phenomenological methodology is demonstrated by its use in critical war studies, which rethink this phenomenon from the perspective of human experience, rejecting the dominant approach to war as a continuation of politics by other means. Analyzing the research of the representative of critical studies of war, Shane Brighton, the phenomenological potential of the works of Carl von Clausewitz is revealed in the context of rethinking war as the excess of being over knowledge. It is also demonstrated how the understanding of war proposed by E. Levinas is used in interdisciplinary studies of this phenomenon to understand the impact of war on people's lives. At the same time, the author distinguishes between the reference to descriptions of war in works of literature and phenomenological works made by Sh. Brighton to generalize how war is experienced, and phenomenological descriptions of the experience of war itself. The consideration of the essays by M. Merleau-Ponty and J.-P. Sartre helps to demonstrate how the phenomenological methodology is used to describe the direct experience of war, particularly the experience of occupation. The article shows that the phenomenological approach allows not only to rethink war as a generative force, as S. Brighton does, but also to conceptualize specific experiences of war. Thus, using the examples of descriptions of life under occupation offered by M. Merleau-Ponty and J.-P. Sartre, it is shown that the experience of authentic life under occupation can be conceptualized as the experience of struggle in the ranks of the Resistance movement. The conducted research allows us to conclude that it is necessary to use phenomenology to achieve a truly human understanding of war, that is, to understand it as a phenomenon that confronts people with a choice to save their own lives as private individuals and live an illusory freedom or to participate in the Resistance movement and sacrifice their lives in the fight for the freedom of all citizens. The results obtained indicate the need for further phenomenological research of war experiences, which will involve the analysis not only of the experience of occupation, but also other forms of experiencing war.

Keywords: *phenomenology, philosophical anthropology, philosophies of war, man, experience, war.*

REFERENCES

- Boichenko, M. (2024). The main directions of counteraction to the “Russian world” in Ukraine: the tasks of decolonization. *Filosofiya Osvity. Philosophy of Education*, 29(2), 60–77. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-4> [in Ukrainian].
- Yermolenko, A. Resistance instead of Negotiations: Answer of the Ukrainian philosopher Anatoly Yermolenko to Jürgen Habermas. *Filosofska dumka* 3 (2022): 59–63. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/617> [In Ukrainian.]
- Kebuladze, V. (2024). Concept of resentment by Max Scheler and its contemporary relevance. *Filosofska Dumka*, (2), 105–116. [In Ukrainian.] <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.105>
- Prykhodko, V. (2023). THE PHENOMENON OF WAR: MATERIALISTIC PHENOMENOLOGY POINT OF VIEW. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(8), 35–39. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/8-6/8> [In Ukrainian.]
- Basham, V. M., Belkin, A., & Gifkins, J. (2015). What is Critical Military Studies? *Critical Military Studies*, 1(1), 1–2. <https://doi.org/10.1080/23337486.2015.1006879>
- Brighton, S. (2011). Three Propositions on the Phenomenology of War. *International Political Sociology*, 5(1), 101–105. https://doi.org/10.1111/j.1749-5687.2011.00122_6.x
- Clausewitz, C. v. Howard, M., & Paret, P. (1984). *On war*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt7svzz>
- Edkins, J. (Ed.). (2019). *Routledge Handbook of Critical International Relations* (1st ed.). Routledge <https://doi.org/10.4324/9781315692449>
- Lévinas, E. (1971). *Totalité et infini*. M. Nijhoff.

- Merleau-Ponty, M., Toadvine, T., & Lawlor, L. (2007). *The Merleau-Ponty Reader*. Northwestern University Press.
- Sartre, J.-P., & Turner, C. (2008). *The aftermath of war (Situations III)*. Seagull Books.
- Schmelzle, C. (2019). The legitimacy of occupation authority: beyond just war theory. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 23(3), 392–413. <https://doi.org/10.1080/13698230.2019.1565721>.

Article arrived: 30.03.2025

Accepted: 06.05.2025

Як цитувати: Амельченко, О. (2025). ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА РЕЦЕПЦІЯ ВІЙНИ ЯК ЛЮДСЬКОГО ДОСВІДУ: ПРИКЛАД ОКУПАЦІЇ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (72), 279-289. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2025-72-27>

In cites: Amelchenko, O. (2025). PHENOMENOLOGICAL RECEPTION OF WAR AS A HUMAN EXPERIENCE: THE EXAMPLE OF OCCUPATION. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (72), 279-289. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2025-72-27> [In Ukrainian]